रचना-भागः

चतुर्दशः पाठः
निबन्ध-पत्र-लेखनम्

निबन्ध-लेखनम्

निबन्धलेखनेन भाषाविकासेन सहैव विचाराभिव्यक्तिकौशलमपि प्रवर्धते। समसामयिकविषयाधारितनिबन्धलेखनं भाषाशिक्षणपाठ्यक्रमेऽनिवार्यतया निर्धारितं भवति। निबन्धस्य प्रमुखानि अङ्गानि निम्नलिखितानि सन्ति –

१. प्रस्तावना
२. प्रतिपाद्यविषयः
३. उपसंहारः

अतः निबन्धलेखनसमये सर्वप्रथमं शीर्षकस्य व्युत्पत्तिपूर्वकं प्रतिपाद्यविषयस्य प्रस्तावना प्रस्तोतव्या। ततः प्रपिपाद्यविषयस्य विस्तरेण साङ्गं निरूपणं करणीयम्। अन्ते निबन्धस्य सारांशरूपेण उपसंहारः करणीयः। निबन्धस्य भाषा सरला शुद्धा प्रवाहयुक्ता स्तरानुकूला च भवेत्। निबन्धे प्रस्तुता विचाराः तथ्यपरकाः सार्थकाः, स्पष्टाः सकारात्मकाश्च भवेयुः। अत्र पाठ्यक्रमानुसारं केचन निबन्धाः प्रस्तुताः सन्ति –

१. मम प्रियः कविः

मम प्रियः कविः दण्डी अस्ति। एषः कौशिकगोत्रजः ब्राह्मणः आसीत्। अस्य वास्तविकं नाम न ज्ञायते। स्वग्रन्थे दशकुमारचरिते मङ्गलाचरणे (ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः....) अष्टवारं दण्डशब्दस्य प्रयोगं कृतवानेषः दण्डिनाम्ना प्रसिद्धः सञ्जातः। दाक्षिणात्यस्य दण्डिनः स्थितिकालः सप्तम्याः शताब्द्याः उत्तरार्धः अष्टमशताब्द्याश्च आदिभागः अनुमीयते। दण्डिनः रचनाविषये प्रसिद्धोऽयं श्लोकः अस्ति–

त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः।
त्रयोदण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः।।

इत्यनुसारेण महाकवेः दण्डिनः त्रयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति। यथा–काव्यादर्शः, अवन्तिसुन्दरीकथा दशकुमारचरितञ्च। मह्यं दण्डिनः दशकुमारचरितनामकं काव्यं रोचते, दण्डिनो भाषायां प्रवाहो लालित्यं च वर्तते। संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धम् अस्ति यत्–

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।

दशकुमारचरिते कथाप्रवाहेण सहैव प्रतिपदं पदलालित्यं प्राप्यते। दशकुमारचरितं पठित्वा अहमपि मुग्धो भवामि। पद्यरचनायां दण्डिनः पदलालित्यं यथा–

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहोनालदण्डः....इत्यादि।

गद्यलालित्यं यथा– घनदर्पकन्दर्पसौन्दर्यसौदर्यहृद्य....इत्यादि।

संस्कृतसाहित्ये दण्डिनः प्रतिष्ठामवलोक्याहं तदनुरक्तो जातः। दण्डी एव मम प्रियः कविरित्यहं सगौरवं वदामि।

२. भारतीया संस्कृतिः

संस्कारैः संस्करणमेव संस्कृतिः। संस्कृतिः जीवनस्यान्तरङ्गं स्वरूपं प्रकाशयति। संस्कृतिः मानवजीवनस्य सुसंस्कृतं स्वरूपं वर्तते। संस्कृतिः सभ्यतायाः जननी भवति। संस्कृतिरेव कस्यापि राष्ट्रस्य गौरवं प्रमाणयति। भरतखण्डे भरतानां या आद्या संस्कृतिः आसीत् सैव भारतीया संस्कृतिः अस्ति। भारतीया संस्कृतिः सम्पूर्णमानवजीवनस्य कल्याणं वाञ्छति। धर्मप्रधाना भारतीयसंस्कृतिः सर्वेभ्यः सदाचारपालनस्य उपदेशं ददाति। अस्या आध्यात्मिकविचाराः विश्वकल्याणविधायकाः सन्ति। भारतीयसंस्कृतौ पारलौकिकी भावना, वर्णाश्रमव्यवस्था, कर्मवादः, पुनर्जन्ममान्यता मोक्षविषयकधारणा च विशेषतया अन्तर्भूता वर्तते। '**धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः**' इति विश्वसन्तो भारतीयसंस्कृतिसमुपासकाः परोपकारार्थमिदं शरीरमिति लक्ष्यं निर्धार्य स्वजीवनं यापयन्ति। सत्यपरिपालनपूर्वकम् '**अहिंसा परमो धर्मः**' इति मन्त्रं स्मरन्तो जनाः सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय कर्मरताः भवन्ति। भारतीयसंस्कृतेः सन्देशो वर्तते यत्–

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥

३. अहिंसा परमो धर्मः

हिंसनं हिंसा इति। त्रिविधा भवति हिंसा– मनसा वाचा कर्मणा च। प्राणिवध एव हिंसा न अपितु मनसा परापकृतिचिन्तनं वाचा कटुवाक्यप्रयोगोऽपि हिंसा एव परिगण्यते। सर्वविधहिंसापरित्याग एव अहिंसा भवति। अहिंसा एव जगति शान्तिसन्धात्री अभ्युदयसाधिनी, गुणोत्कर्षकारिणी सच्चारित्र्यमूला धर्माभिवृद्धिहेतुश्च वर्तते। अहिंसाया जीवनोपयोगित्वम् आलक्ष्य एव प्राचीनैः ऋषिभिः महर्षिभिः शास्त्रकारैश्च तस्योपादेयता प्रतिपादिता। न केवलं वेदादिषु अपितु जैन-बौद्धाद्यागमेष्वपि अहिंसाया जीवनेऽनिवार्यता उपदिष्टा अस्ति। प्रेमभावनयैव मानवहितं विश्वहितं च सम्पादयितुं शक्यते। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेन दैवीसम्पद्वर्णनावसरे अहिंसागुणः प्रथमतया स्मृतः। यथा–

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥

'**अहिंसा-प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः**' इति कथयन् महर्षिः पतञ्जलिरपि अहिंसामाध्यमेन वैरत्यागं प्रतिपादयति। वस्तुतः अहिंसा एव स गुणो वर्तते येन विश्वबन्धुत्वं सम्भाव्यते। अहिंसायाः परिपालनार्थमेव भगवान् बुद्धः, भगवान् महावीरः, महर्षिदयानन्दः, महात्मगांधिश्च स्वजीवनं समर्पितवन्तः आसन्। अहिंसया एव जीवने सद्भावाः समुत्पद्यन्ते। अहिंसा एव सर्वहितसाधिका धर्मोन्नतिकारिका च वर्तते। अत एव उच्यते–**अहिंसा परमो धर्मः।**

४. स्वस्थवृत्तम्।

'**धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्**' इति कथनानुसारं स्वास्थ्यस्य महत्त्वं स्पष्टीभवति, स्वस्थेन शरीरेण एव जनः जीवने सर्वविधस्य सुखस्य अनुभवं कर्तुं शक्नोति। स्वास्थ्यमेव मनुष्यस्य परमं धनम् अस्ति। स्वस्थः जनः एव सर्वविधाभ्युदयस्य कृते प्रयत्नशीलः भवितुं शक्नोति। स्वास्थ्यं विना धर्माचरणं न सम्भवति। अर्थोपार्जने शक्तेः उत्साहस्य आरोग्यस्य च प्रतिपदम् आवश्यकता अनुभूयते। विविधानि भौतिकानि सुखानि अपि स्वस्थशरीरेण एव उपभोक्तुं शक्यन्ते। मोक्षप्राप्तये तपश्चरणं साधनादिकञ्चापि आरोग्यं विना न सिध्यति। अतः स्पष्टमेव यत् पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धौ स्वास्थ्यमेव मूलम्। स्वस्थस्य जनस्य लक्षणम् आयुर्वेदशास्त्रे इत्थं प्रतिपादितम् अस्ति–

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते।।

रोगनिदानरूपेण आचार्याः षट् कारणानि प्रतिपादयन्ति–

अत्यम्बुपानाद् विषमाशनाच्च दिवा शयाद् जागरणाच्च रात्रौ।
संरोधनाद् मूत्रपुरीषयोश्च, षड्भिः प्रकारैः प्रभवन्ति रोगाः।।

एतानि सर्वाणि रोगकारणानि सावधानतया परित्याज्यानि।
अस्माकं दिनचर्या सुव्यवस्थिता भवेत्।

प्रातःकाले शीघ्रं जागरणं, स्नानं, ध्यानं, व्यायामः, योग-प्राणायामः, अन्यच्च नियतं कर्म यथासमयं करणीयम्। सात्विकं पथ्यकरं च भोजनं करणीयम्। नित्यं स्वाध्यायः करणीयः। परोपकारः चिन्तनीयः। सदाचारपालनपूर्वकं जीवनं यापनीयम्। व्यर्थचिन्ता न करणीया। पूर्णनिद्रा प्राप्तव्या। वाण्यां मधुरता चित्ते च प्रसन्नता भवेत्। सर्वथा स्वास्थ्यरक्षणं कुर्यात्। स्वस्थवृत्तस्य सर्वदा पालनं करणीयम्।

५. संस्कृते विज्ञानम्

संस्कृतं ज्ञानस्य विज्ञानस्य च भाषा अस्ति। संस्कृतवाङ्मये प्रतिपदं तादृशानि उदाहरणानि प्राप्यन्ते यानि दृष्ट्वा भारतीयानां प्राचीनवैज्ञानिकज्ञानस्य निदर्शनं भवति। विज्ञानस्य प्रमुखशाखानां उत्कर्षस्य असङ्ख्यानि प्रमाणानि संस्कृतवाङ्मये प्राप्यन्ते।

गणितक्षेत्रे संस्कृतशास्त्रबलेन भारतस्य प्रभावः सम्पूर्णविश्वे आसीत्। भारतमेव विश्वम् अङ्कनपद्धतिम् अशिक्षयत। शून्यस्य आविष्कारः भारतेन एव कृतः। एवमेव दाशमिकपद्धतेः आविष्कारः अपि भारतीयशास्त्रेषु बहुपूर्वं जातः आसीत्। एतदाविष्कारद्वयेन गणितक्षेत्रे कीदृशी क्रान्तिः समागता इति सर्वविदितमस्ति। रेखागणिते त्रिभुजस्य विकर्णं ज्ञातुं प्रयुज्यमानः प्रमेयः सम्पूर्णविश्वे 'पाइथागोरस' नाम्ना प्रचलितः अस्ति, किन्तु संस्कृतवाङ्मयस्य बौधायनसूत्रे अस्य प्रतिपादनं बहुपूर्वमेव सञ्जातम् आसीत्।

चिकित्साक्षेत्रे भारतीय-आयुर्वेदचिकित्सापद्धतेः स्थानमनुपमं वर्तते। चरकसंहिता-सुश्रुतसंहिता-सदृशाः ग्रन्थाः अद्यापि प्रासङ्गिकाः सन्ति। सुश्रुतेन प्रतिपादितः शल्यक्रियाविधिः प्राचीनभारतीयविज्ञानस्य श्रेष्ठत्वं प्रमाणयति। एवमेव खगोलशास्त्रस्य विमानशास्त्रस्य, वनस्पतिशास्त्रस्य च समृद्धपरम्परा संस्कृते विज्ञानस्य विद्यमानतां प्रभावशीलतां च प्रतिपादयति। ज्योतिर्विज्ञानस्य प्रभावस्तु सर्वत्र च वर्तते एव। ज्योतिषगणनानुसारं चन्द्रोदय-सूर्योदय-चन्द्रग्रहण-सूर्यग्रहणादीनां प्रामाणिकता तु स्वयंसिद्धाऽस्त्येव। यथोच्यते- **प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ।** सारांशतया वक्तुं शक्नुमो यत् संस्कृते विज्ञानस्य गौरवशालिनी परम्परा वर्तते। संस्कृतवाङ्मयस्य शोधात्मकपरिशीलनेन विज्ञानक्षेत्रे नवीना उद्भावनाः सम्भाव्यन्ते।

६. संस्कृतदिवसः

संस्कृतदिवसः प्रतिवर्षं श्रावणपूर्णिमायां समायोज्यते। श्रावणीपूर्णिमा संस्कृतदिवसेन सहैव रक्षाबन्धनस्य उपाकर्मणश्च कृतेऽपि प्रथिता अस्ति। अस्मिन् दिने सप्तर्षि-पूजनोत्सवो भवति। द्विजाः जलाशयान् गत्वा दशविधस्नानं कुर्वन्ति, नूतनानि यज्ञोपवीतानि धृत्वा सप्तर्षीन् सश्रद्धं, पूजयन्ति तेषां वंशश्रवणं च कुर्वन्ति। विद्यारम्भस्य कृते विशेषतया च वेदारम्भस्य कृते श्रावणपूर्णिमाया महत्त्वं विद्यते। अस्मिन् दिने शकुन-मण्डनम् क्रियते। जनाः गृहद्वारेषु स्वस्तिकं रचयन्ति। ब्राह्मणाः स्वयजमानहस्तेषु भगिन्यश्च स्वभ्रातृहस्तेषु रक्षासूत्रं बध्नन्ति। अनेन प्रकारेण पुण्यदिवसोऽयं संस्कृतसंस्कृतिपरिचायको वर्तते। संस्कृतेराश्रयभूता संस्कृतभाषा भारतस्य प्राणभूता वर्तते। संस्कृतस्य प्रचाराय एव भारतसर्वकारस्य निर्देशानुसारं सम्पूर्णदेशे संस्कृतदिवसस्यायोजनं प्रतिवर्षं भवति। राजस्थानसंस्कृतशिक्षाविभागस्य संस्थासु प्रतिवर्षं संस्कृतसप्ताहायोजनं क्रियते। संस्कृतनिदेशालयेन प्रतिवर्षं राज्यस्तरीयसंस्कृतदिवससमारोहे संस्कृतविद्वांसः स्वसंस्कृतसेवायै सादरं सम्मान्यन्ते। संस्कृतदिवसस्य सन्देशो वर्तते यत्-

संस्कृते संस्कृतिः श्रेष्ठा, ज्येष्ठा ज्ञानपरम्परा।
शाश्वतं संस्कृतं तस्मात् श्रेयसे समुपास्यताम्।।

७. महाकविः कालिदासः

महाकविकालिदासः संस्कृतसाहित्याकाशस्य दिव्यमणिरिव सर्वदा प्रकाशते। स भारतीयसंस्कृतेः समुज्ज्वलं स्वरूपं स्वकाव्येषु प्रस्तूय अमरतां दत्तवानेषः कविः भारतस्यामूल्यो निधिर्वर्तते। जनश्रुत्यनुसारेण कविकुलगुरुः कालिदासो भूपतेः विक्रमादित्यस्य नवरत्नेषु अन्यतमः आसीत्। अनेन कालिदासस्य उज्जयिनीनिवासः प्रमाणीभवति, मेघदूतेऽनेन कृतं विशिष्टम् उज्जयिनीवर्णनमपि एतत् समर्थयति।

विद्वांसः कालिदासस्य स्थितिकालम् ईसापूर्व-प्रथम-शताब्द्यां निर्धारयन्ति। केषाञ्चन मते च महाकविरयं चतुर्थशताब्द्यां जातः इति।

महाकवेः कालिदासस्य रघुवंशं कुमारसम्भवञ्चेति द्वे महाकाव्ये स्तः। विक्रमोर्वशीयम् मालविकाग्निमित्रम् अभिज्ञानशाकुन्तलञ्चेति त्रीणि नाटकानि सन्ति। एवमेव मेघदूतमिति एकं खण्डकाव्यम् ऋतुसंहारश्चेति गीतिकाव्यं वर्तते।

महाकविकालिदासस्य रचनासु वैदर्भीरीतिर्माधुर्यगुणश्च सर्वत्र विराजते। अस्योपमा प्रसिद्धा अस्ति। यथोक्तम्-

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।इति।

निष्कर्षतया वक्तुं शक्यते यत् महाकविकालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठो महाकवि वर्तते।

८. महाकविः माघः

संस्कृतसाहित्ये राजस्थानस्य भीनमाल-नगरे जनिं लब्धवतो महाकविमाघस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। महाकवेः माघस्य कीर्तिप्रसारकम् एकमेव ग्रन्थरत्नं शिशुपालवधनामकं समुपलभ्यते। अस्मिन् विंशत्यां सर्गेषु भगवता कृष्णेन युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञावसरे कृतः शिशुपालवधो महता वैभवेन काव्यात्मकशैल्या वर्णितो विद्यते।

माघकाव्ये प्रतिपदं पदलालित्यं माधुर्यं च अनुभूय विद्वद्भिरुदाहृतम्- '**काव्येषु माघः**' इति।

महाकविर्माघः न केवलं काव्यशास्त्रस्य अपितु व्याकरण-दर्शन-धर्मशास्त्रादीनामपि पारङ्गतो विद्वानासीत्।

विद्वद्भिः महाकवेः कालिदासस्य कृतिषु उपमानां प्राधान्यम्, भारवेः कृतौ किरातार्जुनीये अर्थगौरवस्य वैशिष्ट्यम्, दण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते पदलालित्यम् उद्घोष्यते। माघस्य कृतौ शिशुपालवधे एतेषां त्रयाणामपि गुणानां समन्वयं समीक्ष्य साह्लादं समुद्घोष्यते यत्-

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।

९. वर्षप्रतिपदा (नूतनवर्षम्)

अधुना प्रायः सम्पूर्णसंसारे जनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्के नववर्षारम्भः स्वीक्रियते। भारतीयपरम्परायां विक्रमसंवत्सरस्य शुक्लप्रतिपत्तिथौ नूतनस्य वर्षस्य प्रारम्भः प्राचीनकालादेव अङ्गीक्रियते। वस्तुतः कालस्तु अखण्डोऽविभक्तश्च भवति। कल्पान्ते सृष्टेर्विनाशेऽपि कालस्य नाशो न भवति, अत एव कालविभागक्रमकल्पना कृता वर्तते। कालगणनायां कल्पशब्देन ब्रह्मणो दिनमेव बोधविषयो भवति। एकस्मिन् कल्पे चतुर्दश मन्वन्तराणि भवन्ति। एकस्मिन् मन्वन्तरे एकसप्ततिः महायुगानि, एकस्मिन् महायुगे चत्वारो युगाः (सत्यत्रेताद्वापरकलिसञ्ज्ञकाः) भवन्ति। प्रतियुगं निर्धारितवर्षाणि भवन्ति। वर्षे द्वादश मासाः प्रतिमासञ्च त्रिंशत् दिनानि रात्र्यश्च भवन्ति। चतुर्विंशतिहोरात्मकमहोरात्रं भवतीति विदितमेव। कालक्रमोऽयं निरन्तरं प्रवर्तते। सृष्टेरुन्मेषः यस्मिन् काले जातः स एव वत्सरस्य प्रथमं दिनं जातम्। सृष्टिसमारम्भस्यानिर्णीतत्वात् स्वपरम्परानुसारं विश्वे नववर्षारम्भः स्वीक्रियते।

भारतीयपरम्परानुसारम् अधुना विक्रमादित्यस्य सिंहासनारोहणावधिमाधृत्य वर्षगणना प्रवर्तते। तदनुसारं भारतीयनववर्षस्य प्रारम्भः चैत्रशुक्ल-प्रतिपत्तिथौ क्रियते। अस्मिन् दिने नवरात्रस्थापनेन सहैव अन्यानि अपि बहूनि पर्वाणि आमन्यन्ते। वर्षप्रतिपदा नूतनवर्षेण सहैव प्रकृतिमाध्यमेन भारतीयाणां हृदयोल्लासमपि प्रकटयति।

बुधकौशिमुनिविरचित-श्रीरामरक्षास्तोत्रानुसारं श्रीरामं नमस्कृत्य विरम्यते -

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः।।

१०. महाराणाप्रतापः

वीरशिरोमणेः महाराणाप्रतापस्य जन्म १५४० ई. वर्षे मई-मासस्य नवमे दिनाङ्के कुम्भलगढे अभूत्। अस्य पिता महाराणा उदयसिंहः माता च जैवन्ताबाई सोनगरा आसीत्। महाराणा-उदयसिंहस्य निधनदिने २८ फरवरी, १५७२ ई. दिनाङ्के एव गोगुन्दा-ग्रामे द्वात्रिंशद्वर्षदेशीयस्य महाराणाप्रतापस्य राज्यारोहणं सञ्जातम्। प्रतापस्य मुगलशासकेन अकबरेण सह सङ्घर्षस्तु सुविदितः एव। स्वतन्त्रताप्रेमी प्रतापः अकबर-बलेन कूटनीत्या वापि तदधीनतां न स्वीकृतवान्। सः कुम्भलगढं गोगुन्दां च केन्द्रं विधाय सम्पूर्णं मेवाडराज्यं स्वतन्त्रं कारयितुं प्रतिज्ञाबद्धः सञ्जातः। स जनमानसं स्वतन्त्रतायाः संस्कृतेश्च रक्षायै प्रेरयन् जनजातिवर्गं च सङ्घटितं विधाय तं स्वसेनायाः अङ्गत्वेन स्थापितवान्। अकबर-सेनापतिः मानसिंहः पञ्चसहस्रसैनिकैः साकं महाराणाप्रतापेन सह युद्धार्थं समागतः। १५७६ ई. वर्षे जूनमासस्य १८ तमे दिनाङ्के इतिहासप्रसिद्धः हल्दीघाटी-युद्धः प्रारब्धः सञ्जातः। अस्मिन् युद्धे मुगलसेना हतप्रभा अभूत्। मेवाडस्यानेन विजयेन महाराणाप्रतापः सर्वत्र वीरशिरोमणिरूपेण प्रतिष्ठितः अभूत्। अग्रेऽपि चावण्डं स्वराजधानी कृतवान् निरन्तरसङ्घर्षेण स्वयुद्धकौशलेन आक्रामकनीत्या च मुगलशासनस्य कृते प्रपीडकः सञ्जातः। स्वपितुः समये अकबरस्य अधीनतां गतानि सर्वाणि स्थानानि महाराणाप्रतापेन क्रमशः पुनः स्वाधीनानि कृतानि। १९ जनवरी, १५९७ ई. दिने सप्तपञ्चाशद्वर्षदेशीयो महाराणाप्रतापः चावण्ड-स्थाने स्वप्राणानत्यजत्। चावण्ड-निकटे बाडोलीग्रामे प्रतापस्य समाधिः निर्मिता अस्ति।

महाराणा-प्रताप: श्रेष्ठो योद्धा वास्तविको जननायकश्चासीत्। सर्वधर्मानुयायिन: मातृभूमे: स्वाधीनतासङ्घर्षे तेन सह तत्परा आसन्। सर्वधर्मसमभावेन राष्ट्रप्रेमपुरस्सरं स्वाधीनतासमुपासको महाराणा-प्रतापो महान् देशभक्त: जनप्रेरकश्चासीत्। स सर्वै: सर्वदा वन्दनीय:। महाराणाप्रतापमहिमानं वर्णयन् कश्चित् कवि: कथयति-

मूर्तिमान् राष्ट्रमार्तण्डो मातृभूरक्षणव्रती।
महाराणाप्रतापोऽस्ति राजस्थानधरामणि:।।

११. श्रीराम:

मर्यादापुरुषोत्तमरूपेण जगति विख्यातो भक्ताभीष्टप्रदायक: श्रीराम: सर्वजनविश्रामदायको वर्तते। अयोध्यानरेशस्य महाराजस्य दशरथस्य ज्येष्ठ: पुत्र: कौसल्यानन्दनो रामो भगवतो विष्णोरवतारो वर्तते। स्वानुजै: भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नै: सह रघुकुल-कुलगुरो: वशिष्ठात् विद्याध्ययनमकरोत्। विश्वामित्रस्य महर्षेर्यज्ञरक्षार्थं गतेन सलक्ष्मणेन श्रीरामेण ताडकावध: कृत: मारीचश्च स्वबाणेन सुदूरं क्षिप्त:। विश्वामित्रेण शस्त्रविद्याप्रवीण: कृत: श्रीराम: तेनैव सह धनुर्यज्ञदर्शनार्थं मिथिलां गत:। तत्र शिवधनुर्भङ्गं विधाय जनकपुत्र्या सीतया सह विवाहमकरोत्। पुनरयोध्यां समायात: श्रीराम: पित्रा दशरथेन राज्याभिषेकाय चित:। भरतस्य माता कैकेयी पूर्वदत्तवररूपेण स्वपुत्राय भरताय अयोध्याया: राज्यं रामाय च चतुर्दशवर्षाणां कृते वनवासं याचितवती। एतज्ज्ञात्वा राम: सहर्षं वनगमनतत्पर: सन्नवदत्-

'**रामो द्विर्नाभिभाषते**' इति। स्वप्रतिज्ञानुसारं वनं गच्छता रामेण सह सीता लक्ष्मणश्चापि गतौ। तत्र सीताहरणं कृतवतो रावणस्य वधं विधाय तदनुजाय धर्मात्मने विभीषणाय एव लङ्कायाः राज्यं दत्त्वा अयोध्यां समागत: अनन्तरं लोकापवादकारणेन दु:खितेन मनसा सीताया: त्यागं कृत्वापि श्रीरामो लोकाराधनमकरोत्। उत्तररामचरितानुसारं रामस्य कथनं यथा-

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा।।

वाल्मीकिरामायणं श्रीरामचरितस्याद्भुतं निदर्शनं करोति। श्रीराम: लोके यां मर्यादां स्थापितवान् सा अद्यापि लोके सम्मान्यते। 'रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यादि कथनं भगवत: श्रीरामस्यादर्शं लोकप्रियञ्च स्वरूपं प्रकटयति। गोस्वामी तुलसीदास: श्रीरामचरितमानसस्य जनभाषया रचनां विधाय प्रतिगृहं श्रीरामकथां प्रसारितवान्। मर्यादापुरुषोत्तम: श्रीरामो लोकमर्यादासंस्थापक: लोकप्रेरकश्चास्ति।

१२. श्रीकृष्ण:

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम्।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम्।।

देवकीनन्दनो वसुदेवसुतो भगवान् श्रीकृष्ण: श्रीमद्भगवद्गीतायां स्वावतारसङ्कल्पनां समुद्घोषयति-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय तदात्मानं सृजाम्यहम्।।

स्वप्रतिज्ञां परिपालयन् देवकीगर्भाज्जन्म गृहीत्वा कंसभीतेन स्वपित्रा वसुदेवेन यशोदानन्दाभ्यां तद्रक्षायै पालनार्थं समर्पित: श्रीकृष्ण: बाल्यकाले बहुविधबाललीला: कुर्वन् गोकुलगोपजनानरञ्जयत्। स्वमातुलस्य

कंसस्यात्याचारानवलोक्य तद्वधमकरोत्॥

महाराज उग्रसेनः पुनर्मथुराया राजा अभूत्। सन्दीपनिमुनेराश्रमे विद्याध्ययनसमये सुदाम्ना सह सख्यं सम्पादितवान् श्रीकृष्णो द्वारिकाधीशः सन् तस्मिन् महदनुरागं प्रकटितवान् तस्य दुःखानि च निवार्य मित्रतायाः अनुपमम् आदर्शमस्थापयत्। महाभारतयुद्धे अर्जुनस्य सारथिरूपेण श्रीकृष्णस्य निर्णायकभूमिका आसीत्। श्रीकृष्णेन मोहग्रस्तस्य अर्जुनस्य कृते कृतः प्रबोधात्मक उपदेशः श्रीमद्भगवद्गीतारूपेण सम्पूर्णविश्वस्य पथप्रदर्शनं करोति। **'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन'** इति सदुपदेशेन संसाराय कर्मोपदेशं कृतवान् श्रीकृष्णः पूर्णावतारत्वेन प्रतिष्ठितो वर्तते। **'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'** इति कथयत् श्रीमद्भागवतमहापुराणं तु श्रीकृष्णस्य भगवत्तामङ्गीकरोति। श्रीमद्भगवद्गीतायाः श्लोकोऽयं सत्यमेवोद्घोषयति–

यत्र योगेश्वरः कृष्णः यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥

अभ्यास-प्रश्नाः

१. निम्नलिखितविषयेषु कमपि एकं विषयमवलम्ब्य निबन्धः लेखनीयः (शब्दसीमा–१००–१२० शब्दाः)

(क) मम प्रियः कविः (ख) संस्कृते विज्ञानम्

(ग) महाराणाप्रतापः

२. निम्नलिखित-विषयमवलम्ब्य एको निबन्धो लेखनीयः – (१००–१२० शब्दाः)

भारतीयसंस्कृतिः

अथवा

अहिंसा परमो धर्मः

अथवा

महाकविः माघः

३. अधोलिखितविषयेषु कमप्येकं विषयमवलम्ब्य निबन्धो लेखनीयः (शब्दसीमा–१००–१२० शब्दाः)

(क) संस्कृतदिवसः

(ख) श्रीकृष्णः

(ग) वर्षप्रतिपदा (नूतनवर्षम्)

४. कमप्येकं विषयमवलम्ब्य निबन्धो लेखनीयः (शब्दसीमा १००–१२० शब्दाः)

(क) स्वस्थवृत्तम्

(ख) श्रीरामः

(ग) कालिदासः

पत्रलेखनम्

पत्रलेखनमपि विशिष्टा कला वर्तते। एतदर्थं वाक्यनिर्माणकौशलेन सहैव भावाभिव्यक्तिवैशिष्ट्यमपि परमावश्यकं भवति। परिशुद्धया भाषया, समुचितसम्बोधनेन, सुस्पष्टविचारैः शिष्टाचारपरिपालनपूर्वकं समुचितपदप्रयोगेण च लिखितं सुव्यवस्थितं पत्रं पाठकस्य हृदयेऽनुकूलं प्रभावं जनयति। उपर्युक्तानुसारं लिखितं पत्रं स्वोद्देश्ये सफलं भवति। सामान्यतया पत्रलेखनसमये निम्नलिखितनियमानां पालनमवश्यं करणीयम् –

१. पत्रप्राप्तिकर्तुः पत्रप्रेषकस्य च पत्रसङ्केतः स्पष्टतया लिखितो भवेत्।
२. पत्रे समुचितं सम्बोधनं भवेत्।
३. पत्रस्य भाषा स्पष्टा सरला च भवेत्।
४. पत्रस्य अनावश्यको विस्तारो न भवेत्।
५. पत्रस्य उद्देश्यं स्पष्टं भवेत्।
६. पत्रलेखने शिष्टाचारस्य पालनं करणीयम्।
७. अप्रियं विपरीतप्रभावजनकं च कथनं पत्रे न लेखनीयम्।

प्रायशः पत्रस्य षट् अङ्गानि भवन्ति। तत्र पत्रस्य प्रथममङ्गं पत्रस्य तल्लेखकस्य च आंशिकपरिचयात्मकं, द्वितीयाङ्गं सम्बोधनात्मकं, तृतीयमङ्गम् अभिवादनात्मकं, चतुर्थमङ्गं प्रमुखं पत्रनिमित्तलेखनपरकं, पञ्चममङ्गं समापनात्मकं, षष्ठमङ्गञ्च पत्रप्राप्तकर्त्रा सह पत्रलेखकस्य सम्बन्धवाचकं लेखकपरिचयात्मकञ्च भवति। षष्ठमङ्गं वैयक्तिकपत्रेषु नावश्यकम्।

पत्राणि प्रमुखतया निम्नलिखितप्रकारकाणि भवन्ति –

१. पारिवारिकपत्राणि
२. वैयक्तिकपत्राणि
३. व्यावसायिकपत्राणि
४. शासकीयपत्राणि
५. विविधानि पत्राणि च

अत्र पाठ्यक्रमानुरोधेन कानिचन पत्राणि प्रस्तुतानि सन्ति –

१. रुग्णताकारणेन अवकाशाय प्रार्थनापत्रम्

सेवायाम्

श्रीमान् प्राचार्यमहोदयः
राजकीय-वरिष्ठोपाध्याय-संस्कृत-विद्यालयः,
महापुरा, जयपुरम्

विषयः – रुग्णताकारणेन अवकाशप्राप्तिः।

महोदय!

विषयानुसारं निवेदनमस्ति यदहं ज्वरेण पीडितः अस्मि। चिकित्सकेन औषधसेवनेन सहैव त्रयाणां दिनानां कृते विश्रामस्य परामर्शः प्रदत्तः अस्ति। अतः अहं दिनाङ्कः २८ नवम्बर,२०१७ तः दि. ३० नवम्बर, २०१७ पर्यन्तं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि। कृपया उपर्युक्त-अवधेः अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुगृह्णातु।

सादरम्।

दिनाङ्कः २८ नवम्बर,२०१७ भवतः आज्ञाकारी शिष्यः

धनञ्जयः

कक्षा- कनिष्ठोपाध्यायः

पितुः/अभिभावकस्य हस्ताक्षराणि........ अनुक्रमाङ्कः - ९

२. विवाहकारणेन अवकाशाय प्रार्थनापत्रम्

सेवायाम्

श्रीमान् प्रधानाध्यापकमहोदयः

राजकीय-प्रवेशिका-संस्कृत-विद्यालयः,

मोहनपुरा, साँगानेर, जयपुरम्

विषयः - विवाहाय अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रम्।

महोदय!

विषयानुसारं निवेदनमस्ति यत् मम भगिन्याः विवाहः दिसम्बर-मासस्य तृतीये दिनाङ्के निश्चितः सञ्जातः अस्ति। विवाहस्य सज्जार्थं सप्ताहकालः अपेक्षितः अस्ति।

अतः अहं दिनाङ्कः २९.११.२०१७ तः दि. ०५.१२.२०१७ पर्यन्तं विद्यालये उपस्थितो भवितुं न शक्नोमि। कृपया उपर्युक्त-अवधेः अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुगृह्णातु।

दिनाङ्कः २९.११.२०१७ भवदाज्ञाकारी शिष्यः

हर्षवर्धनः

कक्षा- प्रवेशिका (X)

अनुक्रमाङ्कः - ३६

३. भ्रमणार्थम् अवकाशाय प्रार्थनापत्रम्

सेवायाम्

श्रीमान् प्राचार्य-महोदयः

राजकीय-उच्चप्राथमिक-संस्कृत-विद्यालयः,

बिहारीपुरा, दौसा

विषयः - भ्रमणार्थम् अवकाशप्राप्तिः।

महोदय!

विषयानुसारं निवेदनमस्ति यत् मम परिवारः अग्रिमसप्ताहे उदयपुर-भ्रमणार्थं गमिष्यति। एषः मम कृते प्रथमः भ्रमणावसरः अस्ति, अतः अहम् उत्साहिता अस्मि। कृपया दि. ०२.०९.१७ तः ०६.०९.२०१७ पर्यन्तम् अवकाशं स्वीकृत्य मां कृतार्थयतु।

दिनाङ्कः - ०२.०९.२०१७ भवतः आज्ञाकारिणी

वन्दना
कक्षा– पञ्चमी(V)
अनुक्रमाङ्कः - १८

४. ग्रामस्य विकासाय विधायकाय पत्रम्

सेवायाम्

माननीयः श्रीमान् विधायकमहोदयः

लालसोट–विधानसभा–क्षेत्रम्,

दौसा

विषयः – तलावगाँव–ग्रामस्य समुचित–विकासः।

महोदय!

हर्षस्य विषयः अस्ति यत् भवतः विधानसभाक्षेत्रे विकासकार्याणि तीव्रगत्या चलन्ति। किन्तु अस्माकं 'तलावगाँव'–ग्रामः इदानीमपि विकासात् वञ्चितः अस्ति। ग्रामे राजमार्गाः कर्दमसङ्कुलाः सन्ति, प्रणाल्यः अवरुद्धाः सन्ति, नियमित–स्वच्छतायाः व्यवस्था नास्ति, स्वच्छजलस्य समुचिता सुविधा नास्ति। सर्वे ग्रामीणाः सन्त्रस्ताः सन्ति। कृपया भवान् व्यक्तिगतरूपेण ध्यानं दत्त्वा ग्रामस्य विकासं कारयतु। ग्रामे एकस्य पशुचिकित्सालयस्य स्थापना अपि अपेक्षिता अस्ति। आशामहे यत् भवान् शीघ्रमेव समुचितं विधाय स्वक्षेत्रविकाससङ्कल्पं सार्थकं करिष्यति।

सादरम्।

दिनाङ्कः – १८.०९.२०१७ भवदीयाः
सर्वे ग्रामवासिनः
तलावगाँव, लालसोट – विधानसभाक्षेत्रम्

५. नगरस्य विकासाय नगरपालिका–अध्यक्षाय पत्रम्।

सेवायाम्

श्रीमान् नगरपालिकाध्यक्ष–महोदयाः

नगरपालिका,चाकसू, जयपुरम्।

विषयः – चाकसू–नगरस्य समुचित–विकासः

महोदय!

विषयानुसारं निवेदनमस्ति यत् चाकसू–नगरस्य तहसील–अनुरूपः विकासः सञ्जायमानो न दृश्यते। स्वच्छतायाः समुचिता व्यवस्था नास्ति। शुद्धं पेयजलं समुपलब्धं नास्ति। नगरे एकमपि उद्यानं नास्ति। यूनां कृते क्रीडाङ्गणस्य अभावः अस्ति। राजकीय–चिकित्सालये बालरोगविशेषज्ञः चिकित्सकः नास्ति। नगरे मार्गाः सङ्कीर्णाः सन्ति। अतिक्रमणकारणेन आवागमनमपि दुष्करं सञ्जातमस्ति।

राजमार्गाः क्षत–विक्षताः सन्ति। नगरनियोजन–योजना विफला दृश्यते। अतः भवान् विशेषज्ञ–परामर्शानुसारं नगरस्य सुनियोजित–विकासयोजनां निर्माय शीघ्रमेव नगरविकासकार्यस्य प्रारम्भं करोतु इति प्रार्थना अस्ति। आशामहे यत् शीघ्रमेव चाकसू–नगरस्य समुचितो विकासः भविष्यति।

सादरम्।

दिनाङ्कः – ०१.०१.२०१७ भवदीयाः

अभ्यास-प्रश्नाः

१. आत्मानं राजकीय-वरिष्ठ-उपाध्याय-संस्कृत-विद्यालयः, उदयपुरस्य वरिष्ठोपाध्याय-कक्षायाः छात्रं वैभवं मत्वा रुग्णताकारणेन दिनत्रयस्य अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रं लिखन्तु।

२. कल्पनां करोतु यत् भवान् राजकीय-प्रवेशिका-संस्कृत-विद्यालयः, मण्डावर, दौसा-संस्थायाः प्रवेशिका-कक्षायाः छात्रः दिनेशः अस्ति। भवतः भगिन्याः विवाहः अस्ति, विवाहनिमित्तं पञ्चानां दिनानाम् अवकाशार्थं प्रधानाध्यापकाय पत्रं लेखनीयम्।

३. भवती राजकीय-उच्च-प्राथमिक-संस्कृत-विद्यालयः, कोटा नगरस्य अष्टम-कक्षायाः छात्रा विद्या अस्ति, इति मत्वा सपरिवारभ्रमणार्थम् दिनद्वयस्य अवकाशाय स्वसंस्थायाः प्रधानाध्यापकाय प्रार्थनापत्रं लिखतु।

४. भवान् शेरगढ़-निवासी महावीरः अस्ति, इति चिन्तयतु। भवतः ग्रामस्य समुचित-विकासार्थं ग्राम-पञ्चायत-सरपंच महोदयस्य कृते एकं पत्रं लिखतु।

पञ्चदशः पाठः

शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च

'अपदं न प्रयुञ्जीत' इत्यनुसारं वाक्ये प्रयोगात् पूर्वं शब्दानां धातूनां च पदसंस्कारः अपेक्षितः भवति। तत्र – **सुप्तिङन्तं पदम्** – अर्थात् सुबन्तं च तिङन्तं च पदसञ्ज्ञं भवति। अत्र सुप्-इत्यनेन निम्नलिखितानाम् एकविंशतिविभक्तिप्रत्ययानां ग्रहणं भवति –

सु	औ	जस्
अम्	औट्	शस्
टा	भ्याम्	भिस्
ङे	भ्याम्	भ्यस्
ङसि	भ्याम्	भ्यस्
ङस्	ओस्	आम्
ङि	ओस्	सुप्

एतेषां सुप्–प्रत्ययानां योजनेन सर्वेषां शब्दानां सप्तसु विभक्तिषु त्रिषु वचनेषु च रूपाणि सिध्यन्ति। यथा–

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	राम+सु = रामः	राम+औ = रामौ	राम+जस् = रामाः
द्वितीया	राम+अम् = रामम्	राम+औट् = रामौ	राम+शस् = रामान्
तृतीया	राम+टा = रामेण	राम+भ्याम् = रामाभ्याम्	राम+भिस् = रामैः
चतुर्थी	राम+ङे = रामाय	राम+भ्याम् = रामाभ्याम्	राम+भ्यस् = रामेभ्यः
पञ्चमी	राम+ङसि = रामात्	राम+भ्याम् = रामाभ्याम्	राम+भ्यस् = रामेभ्यः
षष्ठी	राम+ङस् = रामस्य	राम+ओस् = रामयोः	राम+आम् = रामाणाम्
सप्तमी	राम+ङि = रामे	राम+ओस् = रामयोः	राम+सुप् = रामेषु

एवमेव तिङ् – इत्यनेन निम्नलिखितानाम् अष्टादशानां प्रत्ययानां परस्मैपदधातुभिरात्मनेपदधातुभिश्च संयोजनेन त्रिषु पुरुषेषु त्रिषु वचनेषु च रूपाणि सिध्यन्ति। यथा–

परस्मैपदिनः धातवः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमपुरुषः	भू+तिप् = भवति	भू+तस् = भवतः	भू+झि = भवन्ति
मध्यमपुरुषः	भू+सिप् = भवसि	भू+थस् = भवथः	भू+थ= भवथ
उत्तमपुरुषः	भू+मिप् = भवामि	भू+वस् = भवावः	भू+मस् = भवामः

आत्मनेपदिनः धातवः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमपुरुषः	लभ+त = लभते	लभ+आताम् = लभेते	लभ्+झ = लभन्ते
मध्यमपुरुषः	लभ+थास् = लभसे	लभ्+आथाम् = लभेथे	लभ्+ध्वम् = लभध्वे
उत्तमपुरुषः	लभ+इड् = लभे	लभ्+वहि = लभावहे	लभ्+महिङ् = लभामहे

अनेन प्रकारेण सुबन्तानां तिङन्तानां च पदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणं भवति। वाक्येनैव भाषाविस्तरो जायते। अत्र केषाञ्चन व्यवहारोपयोगिनां शब्दानां क्रियापदानां च रूपाणि प्रस्तुतानि सन्ति। एतेषां रूपाणि स्मृत्वा संस्कृतसम्भाषणे संस्कृतलेखने च सौकर्यं भविष्यति।

शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च

शब्दरूपाणि

अकारान्तपुल्लिङ्गः

बालक-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पञ्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधनम्	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः!

आकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

लता-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	"	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	"	"
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	"	लतासु
सम्बोधनम्	हे लते!	हे लते!	हे लताः!

इकारान्तपुल्लिङ्गः

पति-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पतिः	पती	पतयः

द्वितीया	पतिम्	"	पतीन्
तृतीया	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
चतुर्थी	पत्ये	"	पतिभ्यः
पञ्चमी	पत्युः	"	"
षष्ठी	पत्युः	पत्योः	पतीनाम्
सप्तमी	पत्यौ	"	पतिषु
सम्बोधनम्	हे पते !	हे पती !	हे पतयः !

इकारान्त-पुल्लिङ्गः

सखि-शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	सखा	सखायौ	सखायः
द्वितीया	सखायम्	"	सखीन्
तृतीया	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
चतुर्थी	सख्ये	"	सखिभ्यः
पञ्चमी	सख्युः	"	"
षष्ठी	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्
सप्तमी	सख्यौ	"	सखिषु
सम्बोधनम्	हे सखे !	हे सखायौ !	हे सखायः !

उकारान्त-नपुंसकलिङ्गः

मधु-शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	"	"	"
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	"	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	"	"
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	"	मधुषु
सम्बोधनम्	हे मधु,मधो !	हे मधुनी !	हे मधूनि !

ऊकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

वधू-शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	वधूः	वध्वौ	वध्वः

द्वितीया	वधूम्	"	वधूः
तृतीया	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
चतुर्थी	वध्वै	"	वधूभ्यः
पञ्चमी	वध्वः	"	"
षष्ठी	"	वध्वोः	वधूनाम्
सप्तमी	वध्वाम्	"	वधूषु
सम्बोधनम्	हे वधु!	हे वध्वौ!	हे वध्वः!

ऋकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

मातृ-शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	"	मातृभ्यः
पञ्चमी	मातुः	"	"
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
सप्तमी	मातरि	"	मातृषु
सम्बोधनम्	हे मातः!	हे मातरौ!	हे मातरः!

तकारान्त-नपुंसकलिङ्गः

जगत्-शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	जगत्	जगती	जगन्ति
द्वितीया	जगत्	जगती	जगन्ति
तृतीया	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
चतुर्थी	जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
पञ्चमी	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
षष्ठी	जगतः	जगतोः	जगताम्
सप्तमी	जगति	जगतोः	जगत्सु
सम्बोधनम्	हे जगत्!	हे जगती!	जगन्ति!

भवत्-शब्दः (पुं.)

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः

तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थी	भवते	"	भवद्भ्यः
पञ्चमी	भवतः	"	"
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	"	भवत्सु

भवत् (स्त्रीलिङ्गशब्दः)

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
द्वितीया	भवतीम्	भवत्यौ	भवतीः
तृतीया	भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभिः
चतुर्थी	भवत्यै	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
पञ्चमी	भवत्याः	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
षष्ठी	भवत्याः	भवत्योः	भवतीनाम्
सप्तमी	भवत्याम्	भवत्योः	भवतीषु

नकारान्त-पुल्लिङ्ग

करिन्-शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	करी	करिणौ	करिणः
द्वितीया	करिणम्	करिणौ	करिणः
तृतीया	करिणा	करिभ्याम्	करिभिः
चतुर्थी	करिणे	करिभ्याम्	करिभ्यः
पञ्चमी	करिणः	करिभ्याम्	करिभ्यः
षष्ठी	करिणः	करिणोः	करीणाम्
सप्तमी	करिणि	करिणोः	करिषु
सम्बोधनम्	हे करिन्	हे करिणौ	हे करिणः

अस्मद् (मैं) सर्वनामशब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	"	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्

षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	"	अस्मासु

युष्मद् = (तुम) सर्वनामशब्दः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	"	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्	"	युष्मभ्यम्
पञ्चमी	त्वत्	"	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	"	युष्मासु

तद् = वह (पुं.)

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	"	तेभ्यः
पंचमी	तस्मात्	"	"
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	"	तेषु

तद् = वह (स्त्री.)

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	"	ताभ्यः
पंचमी	तस्याः	"	"
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तद् = वह (नपुं.)

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	तत्	ते	तानि